

PAVEL KOSEK

JAZYK KANCIONÁLU *HARFA NOVÁ* JANA LIBERDY

Kancionál *Harfa nová* je jedním z nejvýznamnějších reprezentantů literární produkce českého pobělohorského exilu pozdějších generací. Byla mezi českými nekatolíky velmi populární, o čemž svědčí několik jejích vydání a doplňků (tzv. přídavek), ale také poznámka k předmluvě k vydání z roku 1732, v níž se varuje před neautorizovanými výtisky (jak vidět, fenomén „pirátství“ není jen problémem internetové a digitální civilizace). V kontextu české hymnografie zaujímá *Harfa nová* zvláštní postavení, protože převážně nereflektuje tradici české kancionálové písně, nýbrž přináší texty nové. V prvním vydání a v prvním přídávku je tvořena takřka výhradně písněmi přeloženými z německých originálů, v druhém přídávku naopak především písněmi původními (J. Malura se domnívá, že z celkového korpusu 227 písní je jen čtvrtina původních). *Harfa nová* má velmi zvláštní strukturu, která odpovídá genezi vzniku jejích jednotlivých částí a procesu jejího postupného rozšiřování: kromě základního textu (pracovně ho pojmenovávám jako 1. díl, třebaže se v *Harfě nové* s tímto označením neoperuje) je tvořena dvěma přídávky. K tradici české exilové tvorby patří nejasnosti, kdy a kde (v které tiskárně) tyto jednotlivé části vznikly. Zatím se pozitivně ví o dvou vydáních 1732 a 1735, které vznikly v tiskárně Mikuláše Schilla v Laubně (viz poznámka). Kromě místa a data vzniku jednotlivých verzí *Harfy nové* je také nejasná míra autorského podílu Jana Liberdy na písních či jejich překladech v dodatcích vytištěných v pozdějších vydáních.

Autor a redaktor kancionálu Jan Liberda (1700–1742) představuje velmi zajímavou postavu, a to nejen svými dobrodružnými osudy a impulsivní povahou, kvůli nimž se blíží románovým hrdinům. Pocházel z Těšína, vzdělání získal na studiích v Halle a po krátkém učitelském intermezzu v těšínské Ježíšově škole působil jako kazatel, učitel, podnikatel a pruský agent na území Slezska, Lužice, Saska a Pruska. Byl literárně i organizačně velmi aktivní, mimo jiné se podílel na vydáních exulantských biblí. Pro náš rozbor je relevantní skutečnost, že se česky naučil až v pozdějším věku, jeho mateřštinou byl patrně těšínský dialekt polštiny (podrobnější informace o těchto otázkách lze najít v edici Malura, J. – Kosek, P. (eds.) *Čistý plamen lásky*, která vyjde v červnu 2004 v nakladatelství Host).

Poznámka

Při analýze jsem měl k dispozici tři exempláře *Harfy nové*: dva exempláře prvního vydání obsahující i první přídavek, které jsou součástí fondů Knihovny Národního muzea v Praze (signatura 50H3 a Škarka 43) a exemplář druhého vydání obsahujícího navíc druhý přídavek, který je deponován ve sbírkách Moravského zemského muzea v Brně (pod signaturou ST 25 200), podle nějž v příspěvku cituji. Exemplář Škarka 43 je defektní, končí na straně 192, poté následuje exulantský katechetismus a na úplný závěr je připojena poslední třetina druhého přídavku, tj. textu, který měl být vytištěn podle dosud známých knihopisných informací až ve druhém vydání (mohl být k exempláři doplněn dodatečně). Ze srovnání těchto exemplářů vyplývá, že mezi nimi není zásadních rozdílů (podrobnosti neuvádím, neboť bych kritikou textových variant zkoumaného díla překročil rozsah příspěvku). Diference mají pouze grafický charakter, větší rozdíly jsou jen výjimečné a omezují se na odlišná slova či slovní spojení. Po grafické stránce se jednoznačně liší exempláře muzejní od exempláře brněnského (s výjimkou torza druhého přídavku v exempláři Škarka 43, který je s brněnským identický). Jediný podstatný rozdíl spočívá v tom, že na závěr „1. dílu“ brněnského exempláře je navíc zařazena píseň *Ach jak mnohou starost*. Exempláře muzejní se shodují jen v „1. dílu“ (a předmluvě), mírně se lišící grafika a rozvržení textu na stranách v 1. přídavku prozrazují, že šlo o dva odlišné tisky. Ze srovnání těchto tří exemplářů vyplývá, že je třeba počítat s minimálně třemi vydáními. Drobné rozdíly v ortografickém systému „1. dílu“ a 1. přídavku na jedné straně a 2. přídavku na straně druhé v exempláři brněnském naznačují, že by bylo možno uvažovat také o verzích čtyřech.

Ortografie

Pravopisný systém zkoumaného díla se v plné míře shoduje s dobovými pravidly bratrského pravopisu, v mnohém odpovídá standardu památek vysokého stylu: pravidelně a přesně se rozlišuje dvojí *l-t* a dvojí *i-y* (po *l* a labiálách), distribuce náslovného *j-* v přezentních tvarech slovesa *být* se řídí funkčními a významovými kritérii (*jsem* ve významu existence či ve funkci spony *x sem* ve funkci auxiliáru), foném *g* je reprezentován grafémem *g* s diakritickým znaménkem (tečkou) atd. (O grafické stránce *Harfy nové* jsem referoval podrobně v příspěvku *O grafické stránce českých exulantských tisků* na konferenci *Nové interpretace českého baroka*, konané 12. – 13. 5. 2003 v Piliscsabě; z příspěvků, které na konferenci zazněly, snad někdy vznikne sborník.) Značení kvantity je v rámci dobového úzu poměrně přesné, kolísání či diference jsou obvykle odrazem odlišného stavu ve starších vývojových fázích (*spání* 80, *našich srdcí* 282, *připravuj* 311, *odvesti* 29, *dnem i noci* 51, *chtíc* 367); někdy jsou způsobeny grafickou nepečlivostí (*níc* 61, *číní* 112, *s vnitřni* 137, *laska* 359). Interpunkce se řídí rytmicko-eufonickými zásadami, v duchu dobových pravidel je poměrně pravidelně kladena čárka (mající podobu *commy*) na konec každého verše, není-li ukončen interpunkčním znaménkem vyššího řádu (středníkem, dvojtečkou, tečkou apod.). V „1. části“ a prvním přídavku *Harfy nové* je kladení čárky na konec verše na rozdíl od druhého přídavku méně pravidelné, což zřejmě souvisí se sazečovou či korektorovou nejistotou ve strofické struktuře písní (např. strukturu 12 11 12 11 lze také interpretovat jako 6 6 6 5 6 6 6 5). Ve druhém přídavku se lze setkat s pozoruhodnou modifikací dvou typografických forem čárky: na konec verše je kladena přímá šikmá čárka, kdežto v ostatních pozicích se užívá její zaoblená varianta:

*ty kteréhož já častokráte ,
hledám, stojím z žádosti svaté ,
247,*

*Vzdychám jedině, ó drahý Ježíši ,
za lidi, za mně, ať duše má slyší ,
295.*

Hláskosloví

Ve zvukovém plánu je jazyk zkoumané památky konzervativní, silně se brání přijetí výsledků hláskových změn, které proběhly v mluveném jazyce střední doby na větší části českého jazykového území.

V textu se takřka nelze setkat s protetickým *v-*, zaznamenal jsem ho pouze jedenkrát: *vočisť* 370. V ostatních případech se objevují podoby bez proteze, a to dokonce i ve slovech náležejících do centrální slovní zásoby, popř. v těch slovech, u nichž se ve střední češtině proteze uplatňovala i v tiscích vyššího stylu: *oheň* 175, *ovci* 187, *olej* 338.

Zcela ojediněle pronikají do jazyka písní výsledky diftongizace *y>ej*, která zejména schází v koncokách. Třikrát jsem zaznamenal její výsledky v imperativu *krej*: *takový pláštěm lásky raději přikrej* Předmluva II, *tam se ukrej a spočívěj* 249, *Ukrej se milá duše, jen v rány Kristovy, jich užívěj co skrejše* 304. Toto zakončení imperativu bylo obvyklé i v jazyce památek navazujících na vyspělý jazyk období humanistického, které diftongizaci *y>ej* nepřijímají, např. u J. A. Komenského (Kučera 1980: 59). Zřejmě jeho „noremnosti“ pomohla podobnost tvarům imperativu typu *líti – lej*. Možná svou roli sehrála také eufonie, jak o tom svědčí všechny příklady, v nichž se opakuje sekvence *ej ej*, popř. *ej je* – tento tvárný princip je ostatně v *Harfě nové* uplatňován velmi výrazně (srov. oddíl Lexikum). Pouze v jednom případě jsem zachytil diftong *ej* v koncovce tvrdé složené deklinace: *O milý Ježíši // buď naším svítáním, // až nám, // budeš světlej známým* 264. V tomto případě se diftongizovaná podoba podílí na emocionálním působení písně – je umístěna v posledním verši poslední strofy a je vyvrcholením invokace k Ježíši.

Ve slovním základu jsem *ej* diftongického původu zaznamenal pouze u čtyř slov: u slovesa *prejštit*, a to ve všech případech (294, 191, 239); u podstatného jména *skrejše* ve dvou případech (304, 337 – proti jednomu nediftongizovanému *skryše* 292); jedenkrát v substantivu *pýcha Dobrou noc pejcho prachte* 214 (proti šesti podobám nediftongizovaným); u slovesa *býti* ve třech případech (proti 54 nediftongizovaným – 31 v podobě *býti* a 23 v podobě *být*): *Když v Pánu oživem, tu musí každý, // bejt v jeho Otce věcech vždycky vážný* 333, *Slovo jenž ohlašuje sliby jeho, // na Krev a rány jeho muž bejt co váženo* 334, *O to má bejt žádost tvá, // bys jemu milosti, // přivedla mnoho jiných, // družiček ke slávě* 335 – 336. Ve slovních základech výrazů *prejštit* a *skrejše* byla diftongizace běžná již v jazyce humanistickém, podoba *skrejše* se dokonce pravidelně vyskytovala v jazyce *Bible kralické* (Porák 1983). V ostatních dvou případech (*pejcha* a *býti*) naznačuje kontext, že autor zvolil jejich diftongizovanou podobu jako emocionálně zabarveného prostředku, který podtrhuje exaltovanost/ afektovanost daných míst, popř. jako prostředku sloužícímu hudebnosti verše.

V mnohem větší míře než diftongizace *y>ej* se v *Harfě nové* prosazují výsledky úžení *é>í*, nicméně jeho rozsah odpovídá stavu spisovného jazyka konce 16. století. Uprostřed slova se objevují obvykle ty zúžené podoby, které byly přejaty i do nové češtiny: *říct* 127, *nýbrž* 127, *símě* 261, 275, 334. Změna nebyla provedena v infinitivu *vést* 323 a v deminutivech: *ratolestko* 61, 294, *poklésky* 187, *srdečka* 263. Neprovedené úžení bylo v těchto případech patrně způsobeno kolísající kvantitou. Výsledky úžení nejsou obvykle přijaty ani uprostřed slova ve slabice *lé*: *mlékem* 157, *prodléváš* 256, *vylétají* 244. V *Harfě nové* se objevuje omezený počet případů, v nichž úžení kolísalo stejně jako v jazyce 2. poloviny 16. století (Porák 1983: 152 – 153): *prohlédnouti* 176, *ohlédám* 178, *vzhledněš* 296 × *uhlídat* 253, *hlídej* 351, *ohlížím* 359. Kolísají také podoby adverbia *lépe*: *lépej* 255, *lépe* 236 × *líp* 5, 116. Podoba *líp* je zřejmě spojena s apokopovanou podobou, kterou autor použil kvůli zachování metrického schématu. Poměrně často se úžení prosazuje v koncovkách, a to nejenom u substantivního typu *zelé* a u sloves konjugačního podtypu *chválé*, kde hlásková změna umožnila sjednocení flexe substantiv/sloves divergentním hláskovým vývojem v staročeském období rozdělených: *zelí* 11, *udolí* 34, *z násilí* 199, *myslíc* 268. S provedeným úžením se lze také setkat v koncovkách tvrdé složené deklinace a tvrdé deklinace zájmen: *mám tvé jméno zapsaný*. Naprostá většina zjištěných případů (13) je motivována hudebně a veršově, neboť se vyskytuje v rýmech a asonancích, tak jak to bylo běžné v jazyce 16. století (Porák 1983): *Spasitel náš jediný, // jehož každá věrná duše, // mající v něm své rozkoše, // miluje nad vše jiný* 173, *nic mne netěší, // jen on, všecko jiný, // jest mi za vězení* 256, *Tělo od bičů zedraný, // a na kříž roztažený* 366. V jednom případě jsem excerpoval zúženou podobu v nadpisu, kde je její užití motivováno emocionálním zabarvením: *Za milý krajiny=pokoj* 154. V jednom případě jsem zaznamenal lokál singuláru *však jsme bydleli v takým městě* 324, který bývá někdy nesprávně považován za výsledek úžení, ačkoli je to výsledek změny tvaroslovné (instrumentál – lokál); zřejmě má rovněž povahu afektivní.

Ve většině písní se vyskytují podoby s provedenou diftongizací *ú->ou-* na počátku slova: *bez ouhony* 186, *oudy* 367. Ačkoli v bratrském úzu nebyly výsledky této změny v iniciální pozici příliš rozšířeny, do spisovného jazyka střední doby přesto nakonec pronikly. V *Harfě nové* se objevují také slova, v nichž tato diftongizace provedena nebyla: *usta* 153, *s upěním* 263. Diftongizaci tyto případy nepodlehly proto, že jejich náslovné *u-* bylo (na rozdíl od nové češtiny) krátké. Ve třech slovech výskyt *ou-* × *u-* v textu kolísá: *oučastníci* 288, 315 × *učastná* 356, *učastentství* 22, 3, *učastnosti* 52; *ourodným* 237 × *urodnou* 343; *oudolí* 11 × *udolí* 116. V prvním případě souvisí kolísání s největší pravděpodobností s kolísající kvantitou náslovného *u-*, ostatní dvě slova měla podle J. Poráka (1983: 117) iniciální *ú-* dlouhé, nicméně v kralických tiscích jeho diftongizace kolísala. Neditongizované podoby lze tedy chápat jako stylově vyšší varianty, zvolené pod vlivem konzervativního biblického úzu, jak to ostatně naznačuje užití formy *udolí* v sousloví *udolí stínu* (posouzení celé situace komplikuje skutečnost, že v bratrském pravopise bylo *u-/ú-* na počátku slova označováno grafěmem *v-*, u něž se kvantita označovala výjimečně).

Jako projev slezskočeských nářečí, tj. nářeční oblasti, z jejíž bezprostřední blízkosti autor pocházel, lze hodnotit jeden doklad nestažené plurálové pádové formy deklinace posesivních zájmen *tvůj*: v *tvojích pracích* 324 (nekontražovaný tvar v *tvoje srdce* 289 je tradiční, podoba *tvoje oči svaté* 262 představuje novotvar ze 17. století: Lamprecht – Šlosar – Bauer 1984: 187). Vkladný vokál v po- bočné slabice *Braterska* (sic!) *svornost* 215 a nepřehlasovaná podoba příslovce/ částice *juž* by sice mohly být také lokalizovány do této nářeční oblasti, nicméně je můžeme chápat jako relikty starších vývojových fází (*braterská*) nebo analogií zrušený výsledek hláskové změny (*juž* připodobněním k *už*).

Morfologie

Deklinace

Podobně jako v hláskosloví lze i v deklinaci sledovat záměrný příklon k tradičním, z hlediska vývoje jazyka konzervativním podobám. V nominativu plurálu mužské deklinace *o*-kmenové neživotných substantiv se užívá ustupující koncovky původně *u*-kmenové *-ové* (doložena pouze v dlouhé podobě): *chramové* 186, *oudové* 190, *skutkové* 273. „Náležitou distribucí“ si uchovává i původní konsonantická koncovka plurálová deklinace *-é*: *Anjelé* 176, *měšťané* 257, *ne- přátelé* 339. V lokálu plurálu *o*-kmenové deklinace se běžně užívá starší koncovka *-ích* po jiných souhláskách než velárách: *O ouřadích Kristových* 43, v *domích* 241, v *časích* 324.

Za projev záměrného příklonu k normě jazyka náročné literární tvorby střední češtiny považují pravidelné uchovávání původní podoby instrumentálu plurálu jak deklinace mužského a střední rodu, tak také deklinace rodu ženského: *svými Anjely* 188, *před časy* 294, *s jeho oudy* 348; *s zásluhami* 271, *cestami* 306, *s lampami* 336; *usty* 62, 255, *těmito slovy* 371. Pouze v jednom případě využil autor progresivní podoby v asonanci: *Jen jak byste víc v spasení, // s Spasitelem k sjednocení, // přišli, i s jeho oudami* 318. Svědectví, že uchovávání těchto podob v psaném jazyce je výsledkem uvědomělé autorovy volby, představuje ne- správná – hyperkorektní forma ženského instrumentálu: *Vložte se v probité srdce, // slzy smáčejte nohy svaté* 362. Vědomé úsilí o povznesený jazyk blízký jazyku biblickému a odlišený od jazyka dobové běžné komunikace potvrzuje naprostá absence mluvenostních původně duálových koncovek zakončených na *-ma*.

Z celkově archaizační tendence v deklinaci se vymyká forma koncovek genitivu plurálu maskulin. Pouze v jednom případě jsem v textu zjistil její archaic- kou variantu *-ův*: *Všech darův studnice* 69. V ostatních případech se užívá koncovka *-ů*: *z hříchů* 187, *hříšníků* 295, *darů* 323.

Kategorie duálu v deklinaci substantiv se v kancionálu nachází v již zcela ne- živém stavu. Substantiva *ruce*, *nohy*, *oči*, *uši* sice zčásti některé původní formy zachovávají, ale v řadě pádových forem přijímají koncovky inovované, jimiž se sblíží s deklinací plurálu ostatních substantiv: *ruce* 244, 368, gen. *rukou* 263, lok. *na rukou svých* 175, v *rukou* 188, *na rukou, nohou* 369, *rukama* 309 × *nohy*

329, 367, *noh* 238, 271, 351, *k nohám* 273, 343, 339 (6×), *lok. v rukách* 306, *rukami* 322 (rýmuje se s *námi*); *nepas očí* 332, *Dejž očím* 153, *v očích* 250, *oči-ma* 244. Na rozdíl od deklinace uvedených výrazů označujících párové lidské orgány je deklinace substantiva *prsa* zcela inovována – objevují se v ní pouze nepůvodní plurálové koncovky: gen. *prsů* 275, 276, *z těch prs* 324, ak. *na svá prsa* 39, *lok. při prsách* 323, *na prsech* 345, *při prsích* 359.

V deklinaci singuláru posesivních adjektiv se vedle původních jmenných tvarů užívají také progresivní pádové formy složené deklinace: *na bratry z Adamova rodu* 74, *O vtělení a narození Kristovu* 158, *jsi Beránkova* 293 × *O připodobnění k tichému obrazu Kristovému* 33, *O připravení se k svatbě Beránkové* 182, *Aj stádečko Beránkové, // ležíš na hoře křížové* 314. Původní tvary však převažují – jejich poměr k novotvarům bychom mohli číselně vyjádřit jako 2 : 1. Jak je patrné z uvedených příkladů, jsou inovované formy užívány v nadpisech (ve srovnání s kancionálovými písněmi méně stylově „výtížených“) anebo v rýmech. Jako tradiční, knižní, můžeme hodnotit podoby nominativu singuláru maskulina: *Kdo chce být bojovník Kristů* 347, 357 (diakritické znaménko je bohužel v obou případech špatně čitelné, zdá se však, že má tradiční podobu s čárkou).

Ve složené a zájmenné deklinaci se projevy unifikačních tendencí ke stírání rodových rozdílů v plurálu objevují výjimečně. V nominativu plurálu se prosazuje pouze ve středním rodě, kde jsem (ve třech případech) zachytil podoby obojí: *na svá kolena* 342, *tvé usta milostné* 368, *ta slova milostivé: // Hříšníci, povstaň z krve* 369. V posledním příkladu se volba nové, unifikačním procesem vznikuvší adjektivní koncovky vedle původní koncovky zájmenné deklinace řídí rýmovými potřebami. V instrumentálu plurálu se takřka vůbec nevyskytuje původně duálová koncovka *-ýma/ -íma*, a to dokonce ani v rýmech: *s chudými prášky* 240, *s tvými Anjely* 288, *s poklady všemi* 214. Toto zakončení mělo v barokním období výrazně kolokviální charakter, a tudíž bylo pro kancionálové písně určené k kostelnímu zpěvu nevhodné. V původní distribuci (kongruence s „duálovým tvarem“ substantiva) jsem *-ýma* zachytil pouze v tomto dokladu: *Ta láska nás, // na každý čas, // cestou povede, // a očima, // řídit svýma, nás všudy bude* 244 (její volba je ovšem motivována také rýmem).

Konjugace

Na rozdíl od deklinace se v konjugaci objevuje celá řada progresivních forem, autor textu přijímá inovace a prvky odrážející vývojové procesy probíhající v češtině střední doby.

V prezntní konjugaci výrazně kolísá zakončení 1. osoby plurálu *-me* × *-m* (v poměru přibližně 1 : 1), ačkoli v dobovém psaném úzu se již užívaly pouze podoby otevřené. Autor tyto tradiční, nicméně v jeho době zřejmě již kolokviální podoby využívá pro potřeby veršové, eufonické a rýmové: *budem* Liberda 239, *ochlazujem* (– *živém*) 273, *chcem* 279. Podobně můžeme hodnotit pronikání mluvenostních unifikovaných koncovek 3. osoby plurálu sloves *i*-kmenových: *prosejí* 261, *světějí* 337; *vylejí* (– *zmerkuji*) 259u, *se ukojejí* (– *rozpálejí*) 343.

Ve třetí osobě singuláru préterita se jen výjimečně objevují genetické podoby s tvarem „pomocného“ slovesa *být* (zjištěno 3×): *Ježíš Beránek Boží, // umřel*

jest za hříchy naše 26, co jest zmrzlo, // to bude znovu zrozeno 324 – 325, Den přeslavný jest k nám přišel 331 (odkaz na nápěv, archaický tvar je přejat jako citát). Jejich absenci můžeme chápat jako snahu vyhnout se výraznému archaismu, neboť v období barokním představovaly prostředky ustupující, např. se jen výjimečně užívaly v jazyce Bible svatováclavské (Vintr 1992: 204).

V písních *Harfy nové* podstatně kolísá podoba infinitivní koncovky. Lze říci, že přibližně v polovině případů proniká mluvenostní *-t*: *odevzdat 254, umřít 256, svědčit 293 × míti 186, ptáti 255, políbíti 275*. Toto kolísání je – podobně jako v některých předchozích případech – využito při veršové výstavbě: existence slabičné a neslabičné podoby je výhodná pro naplnění metrických schémat. Obou podob se však také užívá k disimilaci: 1. v gramatických rýmech: *Můžli se ženich dívat, // své milé nevěstě, // by ji nechtěl retovat, // od lotra na cestě, // [...] když ti chť škoditi, // svědomí zraniti 275, buď vždy hotový, // hřích tě chce podraziti, // a zase oklamat, // povalit i skáletí, // v svém kališti (!) zmazat 304*; 2. v případech, kdy po sobě následují dva infinitivy, z nichž jeden syntakticky závisí na druhém: *Protož každý chť tam jíti, // srdce si dát proměnití 238, Králi veliký, nenlíž málo ti, // s chudými prášky chť se zasnoubiti? 240, My chcem na milosti, // věčně stát zůstatí 264*. Podobně kolísá zakončení infinitivu souhláskových sloves 1. třídy, jejichž slovní základ je ukončen velárou: vedle konzervativních podob *-ci* (*řící 273, 368*) se užívají také formy inovované *-cr*: *říct 271, 369*. Poměrně hojně se v písních užívají nářeční podoby infinitivní koncovky *-t'*: *trpět' 175, býť 190, podmaniť 191*. Tato podoba je stejně jako ostatní ojedinělé dialektismy lokalizovatelná do (moravské) části slezskočeské nářeční skupiny (územní rozšíření koncovky *-t'* se ovšem neomezuje jen na tuto nářeční oblast, objevuje se také v části středomoravských a východomoravských dialektů – srov. Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986: 240; je možné, že v období středním se rozkládala na větším území Moravy).

Inovační trendy se projevují v konjugaci kondicionálového komponentu *býti*, původně tvaru aoristu sigmatického, kde jsou některé původní varianty potlačeny či zcela odstraněny: ve 2. osobě singuláru se užívá především nová podoba *bys*, která umožňuje odlišit od sebe tvary druhé a třetí osoby, dříve tvarově nerozlišené: *Bože a Člověče, co tě k tomu mělo, // bys vzal na se naše tělo? 244, bys jala ho 335, bys přivedla 335 – 336 × My tě prosíme za požeňání, // aby ruku svou kladl nad námi 271*. V 1. osobě plurálu jsem zaznamenal jen podobu *bychom 264, 334, 357*, varianta *bychme* se v textu nevyskytuje. Jako relikt staršího stavu lze hodnotit ojedinělý výskyt podoby *byšte*, tradičně konkurující 2. osobě plurálu *byste*: *O! byšte si usmyslili, // nepřišli byšte k Pánu, // kdybyšte se jen skusili 127*.

Pro posouzení, zda se tvary opisného pasiva již zcela přizpůsobily českému časovému systému, chybí v textu jednoznačné doklady s pasivními formami nedokonavých sloves. V písních jsem zaznamenal pouze tvary dokonavé, které však mohou mít ve spojení s přítomným tvarem slovesa *být* charakter sponové jmenného přísudku vyjadřujícího rezultativnost: *O Izraeli raděj se, // listové sou zrušeny (!), // nový mandát rozhlásil se, // Aman jest oběšený. // Nepřátelé sou sníženi, // my pak sme vysvobozeni 339*. Dějový význam proniká pouze tam, kde

je uveden původce děje – takový doklad jsem bohužel zjistil pouze v jediném případě. V něm už je užito minulého tvaru pomocného slovesa *být*: *Věřím, že tvé ruce, // od hřebů tak prudce, // k kříži byly přihnány (!), // nohy od nich zvrátané (!) 368 – 369*. Neexistence průkazných dokladů bohužel neopravňuje k jednoznačným závěrům.

V písních se jen ojediněle užívá přechodníku minulého (4×): *O Jezu! jenž jsi se, // z hřtchu i také smrti moci osvobodiv, // vstal si svou mocí, // a již jsi živ věčně 49, Ach! bloudil jsem, byv zaslepený 113, leč z násilí vysvobodiv rozvražoval v sladkém odpočinutí 199*. Jedenkrát je přechodník užit nespojitě *Středný Ježíši! // v tvém způsobu, // bylat' čistota za ozdobu, // byv ctností pln bez chlipnosti 190*. V období 18. století představoval minulý přechodník patrně prostředek archaický, který by text písní příliš „konzervoval“. Pozoruhodné je jistě to, že se ve sbírce omezuje jeho výskyt pouze na jazyk překladů. Na rozdíl od přechodníku minulého je velmi frekventován přechodník přítomný, který bývá obvykle kongruentní: *Cti hodný Jezu! Králi slávy! // své chvály nehledals před právy, // chtěls nejpohrdanějším být: // na světě jsa chodils v nízkosti, // v pokoře, ba i v služebnosti, // nechť se s ničím honosit 190, A byt' by mnozí byli, // Beránkovi oddaní, // jeho ctili a slavili, // jdouce skrz těsné brány 235, všechny světa rozkoše, // opouští ráda má duše, // chtic na rány patřiti, // v nich se pást a sytiti 366*. Pouze ve třetině případů je neshodný – neshodná forma má obvykle podobu -c (to by mohlo odpovídat tendenci k zobecnění této neshodné formy). Neshodná forma je ve většině případů motivována veršovým schématem nebo rýmem: *milujíc tě, chci vinšovat 113, Budem tobě spívat [...] majíc palmy v rukou 188, Tak jsouc opatření, // stránky procházejte 340, To s radostí slyše, // zarmoucená duše, // hned se vzhůru chopila 369*. Jako významný syntaktický archaismus z období, kdy vztah přechodníkové konstrukce k VF byl velmi volný, lze hodnotit její připojení k řídicí části věty prostřednictvím spojky *a*: *Tys chudého mne, // k srdci svému nesa, // a tak milostně // přitískš na svá prsa 240*.

Z obrazu celkově velmi progresivního stavu konjugace, v níž jsou odstraňovány archaické formy, a naopak jsou přijímány prostředky progresivní, se vymyká rozšířený výskyt tradičních podob 3. osoby singuláru slovesa *býti jest*, které dodávají písním slavnostního charakteru. Původní podoba *je se* objevuje zřídka, a pokud ano, tak obvykle v asonancích: *A jde k němu tak jaký je // náš Spasitel rád jej přijme 237, Tak dílo tvé, // skryto nebude, // co v srdci je, // zjevně ven vyjde 244, že to srdce věrné je, // jeho láska nás objevuje 343*. V jednom případě doložená podoba *jesti*, vzniklá splnutím *jest* s příklonnou částicí -ti (Trávníček 1935: 337, 419), představuje konzervativní variantu, která se vyskytovala ve staré češtině: *a dej nám milost k plnosti, // moc co potřeba jesti 306*.

Syntax

Větná stavba obsahuje poměrně velký počet archaických jevů. Např. jsou to shodné valenční doplňky, jež byly během historického vývoje nahrazeny doplňky neshodnými: adjektivní doplňky (dokonce ve jmenných tvarech!): *děkujit'*

o mé zboží krásné! // žes mne svobodna učinil 113, *My jsme vlastní Beránkovi, // jemu sme dlužni živu býti* 269, *Tak učinila z nás lid své dědicví* 293. Podobně lze považovat za archaismus substantivní akuzativní doplněk s předložkou *za*, který byl nahrazen výrazem *jako* (Lamrecht – Šlosar – Bauer 1986: 359): *Lásko, jenžs se mně podala za lékařství* 35. Za ustupující jazykový prostředek je možno také považovat tzv. „neslovesné věty“, běžné ve staré češtině: *Chci tě milovat světlo mé, // dokudž duch můj v těle* 112, *Preč duchové smutní // neb Ježíš s radostí již ke mně kráčí* 214, *jak v prsů dítě, // sladce spím, cítím tě, // bud' že jsem na zemi, // neb v nebi, jedno mi* 276.

V písních se obvykle užívá tradiční záporový genitiv, akuzativ se objevuje zřídka: *své chvály nehledals před pány* 190, *nepas očí, nelíbej jich* 332, *Netřeba se bát nic než jeho jména* 334 × *bych svou vůli neměl* 189, *by ji nechtěl retovat* 275. Převahu záporového genitivu je možno chápat jako výsledek uvědomělé snahy odlišit text písní od mluveného jazyka, neboť – podle K. Hausenblase (1958) – genitivní záporová vazba byla v mluveném jazyce nahrazena vazbou akuzativní již v průběhu 17. století.

Intereference latiny není v textu příliš patrná. V aktualizacích slovosledu shodných i neshodných přívlasků se její vliv uplatňuje jen částečně: interpozice *Z ducha se můj musí duch zroditi* 111, *jen ji věrou z boku vazte, // Beránka: tak ten chléb jezte* 318, *Tvé Jezu hluboké rány* 366; inverze *To jest ta Choť Beránkova, // v ničem jen v něm zamilovaná, // v církvích s jeho oudy svázaná, // dychtění k životu plná* 248, *tobě skryté v Duchu nechť slouží, // každá po zraněném srdci tvém touží* 295, *kerýs na kříži, // pro hříchů tíži, // byl pověšený* 343, *věřím, že v boku rána, // tvém jest kopím prohnána* 369. Jak je z příkladů zřejmé, nejsou tyto aktualizace motivovány jen snahou docílit „deformováním“ v jazyce běžných slovosledných schémat stylového působení (exkluzivity), ale také hu-debními, veršovými a rýmovými potřebami.

Další latinismy, jako jsou např. vazby infinitivu s nominativem nebo akuzativem, se v textu takřka nevyskytují: *čih' ji hořeti* 51.

Vzhledem k tomu, že text je z větší části přeložen z němčiny a vznikl v německém prostředí, jistě udiví, že se v něm syntaktické germanismy téměř nevyskytují. Případy typu *dobrota z nature* 268 (podle něm. *von Natur* namísto *od přirozenosti*) jsou výjimečné.

V syntaktické stavbě textu je patrné úsilí o záměrnou intelektualizaci, která se projevuje jednak převahou hypotaktických souvětí, jednak interpozicemi vedlejších vět. Aby percepce písní, určených širokému okruhu uživatelů, nebyla tímto způsobem ohrožena, mívají souvětí jen jeden nebo dva stupně závislosti:

*Dej mi Choti cos přislíbil,
co tvé dítky musejí míti,
když ony' co platné chtějí býti,
jedno jho k srdci připnouti.*
247,

*Budiž tobě věčná čest,
že se mi víc zjevuješ,
že mohu k tobě jíti,
tak jak se srdce cítí.*
288,

*Věřím že moc Spasitele,
co začal dokoná cele,
238,*

*toť sme když průby přišly zakusili.
293 – 294.*

Repertoár spojovacích prostriedků je poměrně bohatý, převážně se v textu objevují takové, které jsou ve spisovném jazyce daného období běžné. Neužívají se ani prostředky zastarávající či archaické, jako např. *ješto, an, ana, ano, jak brzo/ skoro/ rychle*, ani prostředky progresivní, jako je např. *nýbrž* v platnosti odporovací spojky, *jak mile* apod. Spíše zastarávající charakter mají: *buďto – neb* v libovolnostním význam: *buď že jsem na zemi, // neb v Nebi, jedno mi* 276 a občasné nekladení záporu po (a)ni / aniž: *Žádnému neslibuji, // ni koho oblibuji* 61, *Co dnes máš, to si neměla, // před rokem, ani věděla; // co Beránek má v svém skladu* 331. Záporné podoby se objevují dokonce i po *aniž*, po němž se nekladení záporu dochovalo až do nové češtiny: *nejsem stracený vím, // o celý rod stojím. // Aniž lépeji nevím, // usty to vysloviti* 255. V repertoáru spojovacích prostředků mají progresivní charakter: složený spojovací prostředek *necht' – nebo: Teď mám srdce pokojné, // necht' co cítí nebo ne* 268 a přípustkové i *když: i když klesnu, miluješ mne* 268. V souladu s dobovým psaným územ je užívání absolutních tvarů vztažných zájmen: *očist' srdce každé, // jenž k tobě se vznáší* 185, *takové duše tebe v sobě mají, jenž co chrámové v čistotě trvají* 186, *Neb v jeho Krvi očišťujem naše, // všechny poškrvny, // jenž z ran těch prejšť se* 239.

Lexikum

Slovní zásoba *Harfy nové* se vyznačuje poměrně značným počtem germanismů: *trefuňk* 2, *truc* 124, *šikují* 194, *koštovaly* 186, *vypresovalo* 187, *pracht* 261, *merkovať* 332, *kvalt* 356, *zoft* „míza, šťáva“ (obzvláště frekventované). Ač to jsou obvykle přejímky, které se ve slovní zásobě střední češtiny vyskytovaly poměrně běžně, novem je jejich průnik do oblasti kancionálové písně. V ní se výrazy německého původu, mající obvykle stylově nižší hodnotu, neužívaly v takové míře, neboť by jejich stylový příznak rušil slavnostní a povznesený charakter jazyka kancionálové písně určené převážně k církevnímu zpěvu. Expanze výrazů německého původu do této žánrové sféry můžeme považovat za jediný pozitivní symptom „emigrantského jazyka“. Jejich výskyt však není bezúčelný a v některých případech je autor využívá jako prostředku emocionálně zabarveného: *Dobrou noc pejšo prachte* 214, *Truc draku starému* 224, *Ale vykoupení víc koštovalo: // neb krev tvou do krupěje vypresovalo* 187.

Na rozdíl od slov německého původu se v *Harfě nové* vyskytuje velmi málo slov původu latinského. Obvykle se lze setkat s výrazy, které jsou poměrně běžnou součástí slovní zásoby: *natura* 193, *v punktu* 261, *tabule* 177, *tryumf* 144, pak s výrazy spjatými s biblickými reáliemi či s výrazy církevního (liturgického, teologicko-filozofického) charakteru: *figúrován* 186, *mandat* 339.

Vzhledem k tématu a zaměření písní nepřekvapuje častý výskyt slov či slovních významů ve střední češtině zastarávajících, které jsou obvykle omezeny na

jazyk biblického překladu (do této vrstvy výrazů, které bych snad mohl charakterizovat jako biblismy, lze také zařadit pojmenování, která se vztahují k biblickým reáliím): *aj 237, bydlo „obydlí, přibyték“ 324, dívati se „diviti se“ 275, stádce 68, 356, středmý 190, psi zvratliví 186.*

K emocionálnímu působení písní a k zintenzivnění niterného duchovního prožitku jsou v textu často užita deminutiva: *protož dej mi jak včelíčky, // táhnout zoft z ran tvých růžičky 62, složte srdce vaše, // a vložte je do jeho, // srdečka laskavého 263, Ty církvíčko Beránková 359.* Deminutiva také někdy slouží – což je běžný prvek dobové poetiky – jako prostředek posilující kontrast, např. mezi deklarovanou nepatrností věřícího a bohem (Kristem): *neb v těch dnech milosti, // můžem slovíčko říct k tvé svatosti 271, Sláva buď Beránku, // ukřižovaný, v tak chudé červičky, // zamilovaný 356.* Deminutiva mající zápornou emocionální hodnotu jsem v textu nezaznamenal; zřejmě to souvisí s celkovým zaměřením *Harfy nové*, která se – na rozdíl od dobového kazatelského stylu – záporně hodnotícím expresivním výrazům vyhýbá celkově.

Při umělecké výstavbě původních písní je užíváno všech prostředků v dobové poetice běžných: obrazných pojmenování (se starozákonními či novozákonními aluzemi), kontrastů, epitet constans, topoi, synonymických řad, rétorických figur apod. (Materiálově doložený zasvěcený rozbor poetické stránky *Harfy nové* provedl J. Malura ve své fundované literárněhistorické studii na úvod edice *Čisté lásky plamen*, která byla již citována v úvodu této studie.) S prostředky umělecké výstavby textu se však nakládá spíše konvenčním způsobem, s exkluzivitou a rafinovaností vrcholných čísel české duchovní poezie, jak je např. reprezentuje tvorba J. A. Komenského, F. Bridela nebo A. Michny z Otradovic, se obvykle nemohou rovnat (podle Malurova rozboru se ovšem Liberdova metaforičnost vymyká z předchozí tradice evangelické hymnografe, a to zejména mystickoerotickou motivikou). Patrné je to v rýmech, zpravidla nehledaných či gramatických, a v častém porušování rýmového rozložení ve strofických schématech.

Jistá uměřenost v oblasti poetických figur a tropů je kompenzována důrazem na zvukové kvality verše a strofy. Písně se vyznačují poměrně bohatou a variabilní strofickou stavbou, v níž kolísá počet slabik (od 4 do 12) ve verši. Důraz na hláskovou instrumentaci veršů se projevuje v rozsáhlých aliteracích, eufoniích či hláskových paralelismech.

*každý stupeň má svou svíci,
druhému stupni svítí.
237,*

*Nu vzhůru vy bratří,
strážní domu Páně,
oblecte odění
celé, stůjte snažně,
podpašte se pravdou,
pancíř spravedlnosti,
obújte i nohy,*

*láska v ní má zaslíbení.
á a í á a í
307,*

*Ne naše síla k nám jej naklonila,
n ná ná na
la l la
skutky neb díla vlastní přívábila,
n n
la la
jen pouhé lásky slitování,*

Pánu k poslušnosti.

340,

n n

lá l

táhla hříšníkům mrtvým k spomožení.

la

n m m m m n

293.

Úsilí o jistou exkluzivnost v rámci veršové stavby potvrzuje také celá řada přesahů a lomení veršů (syntaktický celek se rozkládá do více veršů, přičemž se jeho hranice kryjí s hranicí verše):

*jak u prsů dítě,
sladce spím, cítím tě,
276,*

*Ó milý Kříž! nás,
táhni v tvé mrtvení,
a tu zkaž co ještě,
v nás od zkázy nyní,
263,*

*My bratři držíme,
vždy Večeři Lásky,
v ranách tvých Kriste:
329,*

*ty jsi zajisté,
ten vyvýšený,
kterýs na Kříži,
pro hříchů tíži,
byl pověšený.
343.*

Závěr

Jazyk zkoumané památky se plně přiklání k tradici náročné literární tvorby předchozích období. V zásadě lze říci, že v hláskovém a morfologickém plánu nepřijímá výsledky inovací, které proběhly v mluveném jazyce střední doby na většín části českého jazykového území. Jestliže tyto prostředky, mající v barokním období kolokviální charakter, do památky pronikly, pak izolovaně anebo v těch případech, v nichž je autor užil při umělecké výstavbě textu (pro dodržení veršového schématu, při eufonii či v rýmech) nebo jako prostředků stylově aktivních (zejména emocionálně zbarvených). Po jazykové stránce je sice *Harfa nová* konzervativní, nicméně výrazným archaismům se vyhýbá, což platí zejména pro konjugaci, v níž se lze setkat spíše s progresivními formami. Celkově lze tedy říci, že se jazyk památky hlásí k tradici jazyka *Bible kralické*. To jistě odpovídá stylovému charakteru kancionálové písně a zároveň tradici jazyka náročné literární tvorby pěstované v exulantském prostředí. V plánu lexikálním se v *Harfě nové* vyskytuje poměrně velký počet germanismů. Jejich výskyt jistě obráží jazykovou praxi emigrantů, v dalších generacích bilingvních, nicméně nesnižuje funkční schopnosti jazyka a neomezuje tak jeho sdělnou hodnotu. Celkový stav jazyka památky relativizuje zažitě tvrzení o tom, že čeština pozdějších

generací pobělohorského exilu izolována od českého území stagnovala a postupně ustrnovala.

Dialektismy, které mají obecně moravský (resp. slezský) charakter, se v textu objevují jen výjimečně a nezáměrně; nářeční prvky lokalizovatelné do oblasti, v níž se autor narodil a vyrůstal (tj. slezskočeské či slezkoopolské) se v textu nevyskytují vůbec – mluvčím pocházejícím z různých koutů Českých zemí by mohly znít hrubě, a proto se jim autor zřejmě záměrně vyhýbá. Svou roli ovšem může hrát i to, že se Liberda patrně česky naučil až v pozdějším věku, takže mu scházela přirozená báze pro „dialektickou kontaminaci“ jeho jazyka.

Pokud jde o vlastní autorský (umělecký) přínos sbírky, text je po syntaktické stránce intelektualizován, což klade zvýšené nároky na jeho percepci (dominující hypotaxe a časté interpozice vedlejších vět). V rovině veršové a strofické stavby je patrně úsilí o jistou exkluzivnost: autor velmi dbá na zvukovou hodnotu slov a jejich částí, umně pracuje s eufonií a hláskovými paralelismy a velmi často narušuje hranice mezi veršem a větou (přesahy, lomené verše). Obraznost je spíše konvenční (nikoli však v rámci kontextu evangelické hymnografie), text také není rétoricky okázalý – antiteze, paradoxy, oxymoróny apod. jsou užívány spíše střídlivě. Zřejmě to souvisí se snahou o účelovost textu, o jeho působení v komunitě, o jeho použití všemi členy, což by rafinovaná obraznost mohla narušovat. Svou roli hrají i estetické názory pietistů, usilujících o vnitřní prožitek víry, a proto o redukci vnějších efektů.

LITERATURA

- BEČKA, J. V. Barokní čeština. *Časopis pro moderní filologii*, XXII, Praha 1946, s. 82–84.
- DVOŘÁK, E. *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha 1970.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého*.
I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1963.
III/1, Tvarosloví – skloňování. 2. vyd. Praha 1960.
III/1, Tvarosloví – časování. 2. vyd. Praha 1958.
- GEBAUER, J. *Slovník staročeský I. (A–J)*. 1. vyd. Praha 1903. *II (K–netbánilivost)*. 1. vyd., Praha 1904.
- HAUSENBLAS, K. *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha 1958.
- HAVRÁNEK, B. *Vývoj spisovného jazyka českého. Československá jazykověda 3/III*. Praha 1936 (citováno podle nového vydání z roku 1979).
- KAMIŠ, A. *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. Praha 1974.
- KUČERA, K. *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha 1980.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.
- PORÁK, J. *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha 1983.
- RÖSEL, H. Die tschechische und slowakische Sprache des 18. Jahrhunderts in halleschen Drucken. *Zeitschrift für slawistik*. 1958, s. 186–196.
- RÖSEL, H. *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius*. Münster 1983.
- ŠLOSAR, D. Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století. *Listy filologické*, 87, 1964, s. 126–135.
- ŠLOSAR, D. Průřez vývojem staročeské interpunkce. *Listy filologické*, 89, 1966, s. 164–169.
- TRÁVNÍČEK, F. *Historická mluvnice československá*. Praha 1935.
- VEČERKA, R. – ŠLOSAR, D. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha 1979.
- VÁŠA, P. O barokní češtině. *Věstník české akademie věd a umění*, 60, 1951, s. 14–28.

VINTR, J. Jazyk české barokní bible svatováclavské. In *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 38, Vídeň 1992, s. 198–212.

VINTR, J. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, 1998, s. 341–346.

LA LANGUE DU CANTIONNAIRE *LA HARPE NOUVELLE* DE JAN LIBERDA

Le cantionnaire *La harpe nouvelle* est un des représentants de la production littéraire d' exil de période postérieure à la bataille de la Montagne-Blanche de 18. siècle les plus remarquables. Jusq' à présent on a cru qu' il a été édité deux fois (en 1732 et en 1732) dans l' imprimerie de Mikuláš Schill à Laubno. A l' aide de la comparaison de deux exemplaires des fonds de la bibliothèque du Musée national de Prague (la cote 50H3 et Škarka 43) et de l' exemplaire déposé dans les collections du Musée du pays de Moravie l' auteur a constaté que *La harpe nouvelle* a été éditée au moins trois fois. La langue du monument examiné est conservatrice et elle se panche tout à fait vers la tradition de la langue de la production littéraire ardue de la période précédente représentée par la langue de la Bible de Kralice. L' influence de l' allemand se manifeste surtout dans le domaine du lexique. Les dialectismes s' apparaissent au minimum et en général ils ont un caractère morave (ou bien silésien). L' imagination est plutôt conventionnelle, en revanche les chansons excellent dans la construction de vers et strophique, dans laquelle on voit un effort évident à une certaine exclusivité: l' auteur tient compte beaucoup surtout de la valeur phonique des mots et leurs parties, travaille avec l' euphonie et avec les parallélismes de sons.

Pavel Kosek
Katedra českého jazyka
Filozofická fakulta Ostravské univerzity
Reální 5
701 03 Ostrava
(pavel.kosek@osu.cz)

Ústav českého jazyka FF MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno
(pavel.kosek@osu.cz)